

Алла Киридон

Поховальна обрядовість в умовах трансформації ціннісних смислів (1920-і рр.)

Alla Kyrydon

**Funeral ceremonials in the conditions of transformation of value meaning
(1920's)**

Every society is characterized by the specific set and hierarchy of values. The restructuring of cultural area in conditions of Soviet reality led to a turn from the traditional culture of the sacred character to the approval of new priorities. Funeral ceremonials acquired outside religious forms. The secular regulation of the burial culture gradually replacing the religious canon.

Keywords: The Church, the Soviet authorities, funeral ceremonials, traditions, a new everyday life, values, ritual

Кожне суспільство характеризується специфічним набором і ієрархією цінностей. Реструктуризація культурного простору в умовах радянської дійсності призвела до повороту від традиційної культури сакрального характеру до утвердження нових пріоритетів. Поховальна обрядовість набувала поза-релігійних форм. Світська регламентація поховальної культури поступово витісняла релігійний канон.

Ключові слова: Церква, радянська влада, поховальна обрядовість, традиція, новий побут, цінності, ритуал

Кожна епоха, кожен історичний період породжують свою, відповідну до потреб часу, систему обрядів, яка в кінцевому підсумку є продуктом суспільних відносин і невід'ємним компонентом культури на всіх етапах її розвитку. Традиції, звичаї, свята і обряди – необхідний елемент соціального життя; у процесі трудової діяльності за їх допомогою створювався природний, необхідний людському організмові ритм: праця – відпочинок¹.

Кожне суспільство характеризується специфічним набором і ієрархією цінностей («моральних регулятивів» за О. Контом), система яких виступає як найвищий рівень соціальної регуляції. У межах

традиційної культури існував визначений набір цінностей та потреб. Нова радянська дійсність потребувала докорінної перебудови на соціалістичних засадах усіх сфер суспільного життя, громадського і сімейного побуту, вироблення нових ціннісних смислів, формування нової людини зі стереотипізованими свідомістю, поведінкою, потребами тощо.

Поховальна обрядовість є найконсервативнішим видом української традиційної народної обрядовості взагалі і сімейного циклу зокрема. Власне поховальний обряд включає дві компоненти: моросфери (від грец. *морос* – смерть) – сфери смерті і тафосфери (від грец. *тафос* – похорон) – сфери поховання. Специфіка поховального обряду доволі рельєфно оприявнює світогляд та ментальність тієї чи іншої історичної спільноти².

Метою статті є увиразнення в історико-антропологічній парадигмі характерних рис ритуалу поховання в умовах трансформації ціннісних смислів періоду першого десятиліття радянської дійсності. При цьому, слідом за Е. Гуссерлем (який започаткував феноменологічний напрям у філософії), розглядаємо смисл як «зміст свідомості». Зауважимо, що предметом пропонованої розвідки є лише одна зі складових надзвичайно широкого комплексу поховально-поминальної обрядовості – зовнішній антураж ритуального дійства.

Теоретична рамка дослідження вибудована на концепції: «Сприйняття і переживання смерті – невідривний інгредієнт соціально-культурної системи, і установки щодо цього біологічного феномена обумовлені складним комплексом соціальних, економічних, демографічних відносин, переломлених суспільною психологією, ідеологією, релігією і культурою»³. Відтак для обґрунтування міркувань звернемося до поняття «герменевтичне коло», упроваджене до наукового обігу Г.-Г. Гадамером. Згідно з принципами герменевтичного кола «ціле треба розуміти, виходячи з часткового, а часткове – виходячи з цілого»⁴. З огляду на задеклароване, маємо підстави констатувати взаємообумовленість проблемного поля суспільного буття та виявів поведінкових характеристик представників соціуму, зокрема й трансформаційних характеристик поховального обряду.

Осмислення трансформації поховальної обрядовості потребує врахування того, що одним із напрямків діяльності радянської влади

була боротьба за утвердження відповідного соціалістичного світогляду, де не було місця релігії й церкві. На початок 1920-х рр. у системі атеїстичного виховання дедалі більшого антирелігійного значення набирала нова громадянська обрядовість – «уся сукупність революційних, бойових і трудових соціалістичних традицій, радянських свят, звичаїв і обрядів»⁵.

Важливу роль в атеїзації настроїв населення відіграло створення нового комуністичного побуту, який повинен був охопити всі сторони як виробничої, так і невиробничої сфери життєдіяльності людини. А. Луначарський підкреслював: «Йдучи шляхом вдосконалення нашого [тобто комуністичного – А.К.] побуту, ми будемо нищити релігію»⁶. Уже в 1921 р. «Тези з антирелігійної пропаганди» за головний підхід антицерковної пропаганди визнавали «наполегливу боротьбу» з церковними обрядами: таїнствами (хрещення, шлюб), богослужінням, святкуваннями, а найближче завдання пропаганди полягало в тому, щоб «обмежити, викрити, знищити і особливо замінити обстановкою комуністичного побуту зовнішній вплив обрядів на психіку віруючих», «позбавити обряди їх таємничого змісту», «викриття будь-якої чудотворності, повне розвінчування обрядової оболонки релігійного почуття»⁷.

Обіжник ЦК КП(б)У від 19 травня 1921 р. пропонував «розвинути найширшу антирелігійну пропаганду»⁸. Інший обіжник (від 10 червня того ж року) «Про антирелігійну пропаганду» звертав особливу увагу на «боротьбу з поширенням релігійно-забобонних настроїв»⁹. Акцентуючи увагу на необхідності витіснення релігії і «перетворення матеріалістичного пролетарського атеїзму в загальний світогляд майбутнього безкласового трудового комуністичного суспільства», власті визначали два головних напрямки антирелігійної пропаганди: «проти церкви і духовенства з одного боку і проти всіх форм релігійного атавізму – з іншого»¹⁰.

Обіжником ЦК КП(б)У і Агітпропу ЦК КП(б)У «Про методи антирелігійної агітації і пропаганди» (1921 р.) наголошувалося: «Наше завдання – схилити масу від церкви до комунізму»¹¹. Утвердження нової радянської обрядовості світського характеру мало витіснити релігійну обрядовість. У 1923 р. секретар ЦК КП(б)У Е. Квірінг, наголошуючи, що «ми повинні прагнути до всілякої дискредитації релігійного культу», ви-

значив три основні напрямки антирелігійної роботи: «1. антицерковний рух і питання внутрішньо-церковні; 2. широка науково-природнича просвітницька робота і широка антирелігійна пропаганда; 3. антирелігійні дії, спрямовані безпосередньо проти окремих релігійних забобонів, релігійної обрядовості і культу»¹².

Однак, як відомо, перебудова поглядів, психології, звичок віруючої людини, витіснення з її свідомості релігійних настанов, подолання усталених релігійно-обрядових дійств, особливо у побуті, – процес тривалий і складний. Особлива роль у комплексі релігійно-обрядових дійств належала похоронно-поминальній обрядності, де закодовані основи світосприйняття та світорозуміння.

Нагадаємо, що традиційна обрядова структура включає: 1) передпоховальні обряди, 2) похорон, 3) поминальну звичаєвість¹³.

До передпоховальних обрядів відносяться обрядодії, що безпосередньо передують смерті людини, і дії над тілом до похорону. Під час передпоховального циклу готуються атрибути поховальної обрядовості: «смертна справа» («вузлик»), куди входять одяг та взуття, рушники, хусточки, покрівці – за життя покійного (у базовому варіанті обрядовості); домовина, хрест, могила – здебільшого після смерті¹⁴.

Оповіденням про смерть до початку ХХ ст. слугували: церковний подзвін, усне повідомлення та обрядове хлібне печиво. Ритуал поховання у сімейній обрядовості традиційно розглядався як важливий етап переходу душі у світ пращурів. За традицією, небіжчика обмивали, наряджали, «встеляли» дорогу до могили, відспівували, оплакували, поминали за обідом¹⁵.

Для виконання всіх основних робіт запрошувалися сусіди (обрядження тіла, приготування страв поминальних обідів, копання ями та виготовлення труни тощо) та члени громади, для яких це стало своєрідною спеціальністю: дяки; «читальники» – люди, які вміли читати Псалтир та знали порядок поминальних служб; «певчі» – жінки, що співали народні поминальні пісенспіви – «псалми».

Поховальна обрядовість мала регіональні особливості. Так, В. Сушко простежує регіональні особливості та еволюцію поховальної обрядовості українців Слобожанщини ХІХ–ХХІ ст. Тіло небіжчика не можна було залишати на самоті: у домі покійного відбувалася «всьоношна», «сиділи» жінки старшого віку. Такі ж зібрання

відбувались і на другу ніч після похорону (XIX ст., північ краю), під сороковини (XX ст., південь Харківщини), вдень – у дні поминань річного циклу.

Похоронні дії становлять кульмінацію досліджуваного виду обрядовості, саме вони остаточно знаменують перехід особи до інобуття і зміну у соціальному статусі родичів покійного, яка позначається вербальним кодом. Обрядові похоронні дії включають у себе, крім афективних виявів горя ближчих родичів померлого, ритуалізовані апотропейні дії, християнські треби (у XX ст. – радянські ритуали), а також ситуативні вчинки, яким згодом може приписуватися спостерігачами шкідницьке (найчастіше) або оберегове значення. Усі ритуальні дії виконувалися зазвичай «чужими» людьми – неродичами близьких ступенів спорідненості.

Суворо регламентованим був порядок та маршрут жалобної ходи. Дії на кладовищі чітко та назавжди відділяють «усопшого» від «новопреставленого». Наступні дії є уже суто поминальними, що позначалося роздачею куті («кануну», «колива») на кладовищі, яка до того не вживалася, та запрошенням на поминальний обід. Саме обрядова їжа («канун», «кутя», «коливо», а також – пироги, «орішки», кисіль та деякі інші) слугують знаковими елементами всіх етапів поминальної обрядовості. До можливих інновацій у цій сфері відноситься обрядове хлібне печиво «драбинки», які готують на сороковини. Крім уже названих термінів поминань, у XIX ст. відзначалися «півсорочини» та «півроку», головною дією під час яких був також поминальний обід¹⁶.

У традиційному суспільстві «смерть завжди була фактом соціальним» і вносила у ритм життя суспільства паузу¹⁷. За своєю суттю обряд – дія колективна. Колективістська, об'єднувальна функція обряду мала відігравати особливу роль у системі ідейно-виховного впливу на людину¹⁸. Поховальна обрядовість гуртувала колектив односельців на підставі необхідного дотримання усталених ритуалів та кодів. У перші роки радянської влади «замість релігійного обряду поховань впроваджували цивільні поховання, хоча й тут траплялося чимало недоречностей через брак точних вказівок». Водночас зазначалося, що «колектив повинен організувати похорон, як громадську справу»¹⁹. В умовах утвердження радянського ладу суспільство зна-

чно диференціюється, що вплинуло й на ідентифікаційні поведінкові характеристики. Відтак підтримка поховального обряду за традиційно усталеними зразками чи нової громадянської обрядовості також була виявом ідентифікаційних маркерів. Окрім того, усіяка демонстрація власної «радянськості» (у тому числі – й підтримка насаджуваної нової громадянської обрядовості) зумовлювалася й елементарною потребою убезпечити себе від звинувачень в співпраці з класовим ворогом. Адже релігійні структури все частіше оголошувалися «провідниками буржуазних настроїв», «агентами куркульсько-непманської агентури», а церква – «сторожовим псом капіталу», особливо небезпечним в умовах підготовки буржуазією війни проти СРСР. Тож впливало, що «всякий свідомий трудівник повинен боротися з релігійною контрреволюцією»²⁰ і на побутовому рівні також.

На ініціативу «партійців» здійснювалася організація «червоних похоронів»²¹ з утвердженням у обряді похорону радянської символіки й атрибутики. Нові похоронні звичаї закріплювалися під впливом панахид перших років Радянської влади. З устійненням радянської влади поступово формувалася традиція проводити громадянські панахиди без церковних проповідей. Громадянська панахида – це «віддання померлому останньої шани і почестей колективом, громадськістю, рідними»²². Перед захороненням виголошувалися промови. В окремих областях утвердився своєрідний ритуал прощання з померлим через виділених для цього промовців. Увійшло в традицію проводити похорон з участю духових оркестрів²³.

Упровадження нової громадянської поховальної обрядовості породжувало «ситуацію вибору», але здебільшого наштовхувалося на розгубленість чи протидію: «Дуже часто сама людність того чи іншого села чинить великий опір виконанню революційно-громадянських обрядів»²⁴. Зокрема в с. Локнистому Березинського р-ну позапартійний селянин вирішив свого померлого батька «ховати без попа», «сем'ю свою він вкінць-кінцем теж схилив піти на це. Але ось про це довідуються найрелігійніші селяни та родичі. Сина померлого почали облягати зі всіх боків. На його адресу пускали всякі докори, загрози тощо. Облога була сильна. Але все ж таки син категорично заявив, що з попом ховати свого батька він не буде. «Ну так ми поховаємо, – заявили родичі і релігійні селяни»²⁵.

З огляду на «несумісність комунізму і релігії» носії світоглядних ідеалів комуністичної перспективи не мали права «брати участь у здійсненні релігійних обрядів будь-якого культу, ні хрещення, ні обрізання, ні поховання, ні вінчання, ні відвідувати богослужіння будь-якою релігійного культу»²⁶. На цій підставі здійснення поховального обряду за релігійними канонами розглядалося як порушення комуністичних канонів, а водночас фіксувало «розщепленість» свідомісного рівня в умовах трансформаційного зламу ціннісних смислів. Так, у м. Шостці Глухівської округи (1928 р.) померла активна комсомолка т. Несвітайлова. За життя вона просила поховати її громадським похороном, але «чогось трапилось так, що її поховали з попом»²⁷. У цьому ж містечку помер комсомолец, студент місцевого технікуму, «здається[,] що й кандидат партії». Його «поховали без попа, за труною йшли всі студенти, грала оркестра, над могилою говорили промови. А через кілька днів хтось постарався й на могилі цього студента піп відправив церковну панахиду»²⁸.

Навіть наприкінці 1920-х рр. (хоча й при відсутності чіткої статистики²⁹) типовими були повідомлення про те, що «релігійні обрядності на селі ще носять масовий характер»³⁰. Так, на січень 1929 р. у с. Баштанці Миколаївської округи померло 16, «поховано за релігійницьким звичаєм»³¹. Відспівування в церкві небіжчиків було нечастим, але структура поховального обряду з відзначанням ритуалів дев'ятого та сорокового днів, поминальних роковин, велика кількість окремих елементів традиційного погребу виконувалися ретельно³².

Дуалізм у ставленні до поховального обряду був обумовлений станом когнітивного дисонансу. Відсутність чітко визначеної системи цінностей вимагав від людини самостійного пошуку смислів. Навіть 1929 р. доволі поширеним явищем залишається ціннісна розгубленість, про що повідомляють дописи в «Безвірник». Так, у с. Коровинцях на Роменщині помер колишній червоний партизан Островний. Умираючи, він просив «поховати його як безвірника без попа. Коли родина звернулася до осередку СБ організувати громадський похорон, той відповів: «Нема коли турбуватися... Ховайте, як знаєте». І родина поховала Островного з попом»³³.

Були випадки здійснення поховання за новим громадянським зразком, але після його здійснення запрошували священнослужителя

для завершення поховального обряду. Так, Нікопольський робкооп, «бажаючи віддати останню пошану своєму бойцю», – повідомляв дописувач «Безвірника» Л. Саянський³⁴, – здійснив доволі пишний поховальний обряд за громадянським зразком. Однак «на візнику, якого оплатив Нікопольський робкооп, приїхав на кладовище, освятив своєю присутністю похорон і поїхав додому місцевий рабин, без якого, бачите, не міг обійтись «громадський» похорон радянського кооператора»³⁵.

Форми та характер нової громадянської обрядовості переконують у тому, що традиційні обряди попередньої доби не зникають безслідно: вони зазнають модифікації, трансформуються, наповнюються новим змістом і хоч надзвичайно повільно, проте неминуче зазнають на собі зміни у світорозумінні людей³⁶.

Одним із переконань радянської влади, яке мало б усвідомити населення, стало фактично спекулювання на «глитайстві священнослужителів та церкви» з огляду на затратність поховального обряду та «здирство попів». Однак закиди з боку радянських активістів у бік церкви щодо надмірної вартості послуг за обрядовиконання підлягають перегляду з позиції порівняння вартості поховальних послуг за традиційним і новим радянським зразком. «У Ружичанці Проскурівської округи, – повідомляв дописувач «Безвірника» І. Кирилюк, – в 1928 р. релігійних шлюбів було 24 (за кожен виплачувано попові по 5 крб.), народжень з христинами – 58 (по 50 коп.), похоронів 29 (по 3 крб.). Тільки це дало попові урахованих і помітних на селі 237 крб.»³⁷.

У с. Бабчинцях Могилівської округи, – пише Кречковський Василь, – за половину минулого року селяни за хрестини та молитви наздавали попові 233 крб. (212х1крб.10 коп.); за похорони (73х2крб.50 коп.)=182 крб.; за шлюби (52х3 крб.)=156 крб.; за сповіді (2,000х10)=200 крб.; хлібом білим у піст, на проводи, на зелені свята (50х2 крб.)=100 крб. за молитву з кропилом 20 крб. та іншого церковного доходу, як акафісти, молебні, панахиди, маслособорування, сорокоусти тощо, дали на 500 крб. Загалом 1391 крб. з копійками. За утримання церкви пересічно 1000 крб. Отже Бабчинським селянам «божа справа» обійшлася 2391 крб.»³⁸.

Тепер поглянемо на витрати за новим обрядом. Так, при похованні одного з кооперативних діячів м. Нікополя правління кооперативу влаштувало похорони його «зі всією «помпою», на що вказує рахунок

за похорон: оркестрі – 25 крб.; фотографу – 15 крб.; мануфактури – 7 метрів; за вінок – 5 крб.; труна – 20 крб.; візники – 18 крб., їм же за умовою 18 пудів вівса з посівного фонду»³⁹. «Усі ці витрати, разом з вівсом, якого б вистачило на засів двох десятин, геройськи прийняв на себе Никопольський робкооп», – повідомляв дописувач «Безвірника» Л. Саянський⁴⁰.

Свідченням «розщепленості» свідомості й розгубленості є й такий приклад: «При відділі упорядкування Харківського міськомгоспу є контора продажу похоронного приладдя. У вітрині поруч із портретом Леніна у вінку виставлено всякі хрестики, янголи тощо»⁴¹.

Важливим елементом, що мав свідчити про утвердження нової громадської обрядовості та нового побуту, було впорядкування цвинтаря. На переконання французького філософа П'єра Лаффітта, кладовище «є одним з основоположних інститутів будь-якого суспільства». Адже будь-яке суспільство складається з зусиль багатьох поколінь, пов'язаних між собою, і не може відмовитися від свого минулого. А «кладовище є оприявленням минулого»⁴². Особлива увага зверталася на оформлення могили колгоспника-безвірника. Так, безвірники села Лисівки на кожній могилі замість хреста ставили пам'ятник – дубовий стовп 1,5 м заввишки, для всіх однакової форми, пофарбований на чорне й червоне, а на стовпі прибивали залізну таблицю з червоною зіркою та зазначенням дат народження і смерті, щоб «пам'ятники своїм виглядом внесли революцію на цвинтар»⁴³.

Попри активне пропагування й насадження нової громадянської обрядовості поховального обряду, навіть на кінець 1920-х рр. симпатки влади змушені були констатувати: «Революційно-громадянські обряди на селі ще не розроблені. Проводяться вони сухо, шаблонно і часто густо не задовольняють селян. Належного змісту і форми на селі вони ще не мають»⁴⁴.

Зауважимо, що окрім традиційного обрядодійства, зв'язання кроків із справою «державницькою» увійшло в стиль мислення. Церковні обряди супроводжували людину від народження до самої смерті й фактично у дореволюційному побуті ці обряди були не тільки традицією і виявом релігійної приналежності, а й обов'язковою державною справою, єдиною формою реєстрації громадянства (зокрема, акт хрещення)⁴⁵. Відтак устійнений тандем «державна-церква» очевидно транлювався

на світоглядні настанови населення навіть в умовах зміни ситуації й утвердження нового владного режиму. Тож роз'яснювальна робота, агітація й пропаганда нового комуністичного побуту вилонювалися на положеннях декрету «Про відокремлення церкви від держави». На рівні впровадження нової громадянської обрядовості (зокрема й поховальної) представникам радянської влади важливо було не тільки закріпити маркери нової доби, але й розірвати той устійнений світоглядний «тандем».

У ситуації, коли суспільство переживало девальвацію одних моральних цінностей і утвердження інших, очевидно, не випадково усї сфери життя радянського суспільства поступово обрамлюються загальною системою своєрідної «театралізованої гри». Це стосується й поховальної обрядовості. Радянська дійсність 1920-х рр. (як і наступних десятиліть) насправді будувалася за принципом театральності, «гри на публіку», з обов'язковою подвійною мораллю, диференціацією офіційного та приватного життя, з провідними акторами на перших ролях, з трибуною замість сцени, з розподілом на промовців і глядачів, театральною патетикою стилю, афектацією, сталими амплуа тощо.

Навіть побіжний розгляд зовнішньої атрибузації ритуального дійства складного комплексу поховально-поминальної обрядовості дає підстави свідчити, що вона є одним із насичених та інформативних джерел з вивчення світоглядних настанов та ціннісних смислів суспільства. «Роздробленість людини» й розщепленість свідомості в умовах першого десятиліття радянської влади стало виявом не лише соціально-особистісної кризи та свідченням когнітивного дисонансу, але й своєрідним «зворотним боком» роздробленості буття, втрати його первісної цілісності, єдності. Проблемне поле суспільного буття обумовлювало поведінкові характеристики представників соціуму, зокрема й щодо поховального обряду.

Утвердження нової громадянської обрядовості відбувалося в своєрідному протистоянні / переплетінні з традиційною усталеною обрядовістю, ґрунтованою на релігійних канонах (де семіосфера поховальної культури експлікувалася через богословський, семіотичний, міфологічний і історичний дискурси). Відтак йшлося про необхідність відповідної перебудови поглядів, психології, звичок віруючої

людини, витіснення з її свідомості релігійних настанов, подолання релігійно-обрядових практик, особливо у побуті. При цьому варто зауважити, що робота на ментальному рівні – завжди процес тривалий і складний, відтак розрахунок на швидкість трансформаційних процесів був надто ілюзорним.

Реструктуризація культурного простору призвела до поступового утвердження нової громадянської обрядовості поховального обряду, яка відповідала характеру ідеологічних настанов комуністичної влади. Хоч елементи релігійної обрядовості в поховальному обряді й зберігалися, або ж навіть спостерігався дуалізм в ставленні до поховального обряду, де перепліталось світське й сакральне, варто визнати, що в період першого десятиліття радянської влади сакральне в релігійній обрядовості поховального дійства все більше набирало характеру профанного. Цього вимагала й практика ідентифікації з «радянськістю». Поховальна обрядовість набувала позарелігійних форм. Світська регламентація поховальної культури поступово витіснила релігійний канон. Поховальний обряд втрачав свій трансцендентний аспект, спрямованість до Бога. Відтак у перші десятиліття радянської влади поступово формувалася й закріплювалася громадянська парадигма поховальної культури, яка мала виконувати важливі світоглядні та ідеологічні функції.

- ¹ Радянські свята і обряди в комуністичному вихованні / В. К. Борисенко, В. Ю. Келембетова, А. П. Обертинська та інші. – К.: Політвидав України, 1978. – С. 223.
- ² Гришков А. М. Онтология погребальной культуры в контексте развития танатологических представлений: Автореф. дисс.... канд. филос. н.; спец. 09.00.01 – онтология и теория познания. – М., 2003.
- ³ Арьес Ф. Человек перед лицом смерти / Пер. с фр.; общ. ред. Облоленской С. В.; предисловие Гуревича А. Я. – М.: Издательская группа «Прогресс» – «Прогресс-Академия», 1992. – С. 30.
- ⁴ Гадамер Г.-Г. Истина і метод: [пер. з нім.]. – К.: Юніверс, 2000. – Т. 1: Герменевтика І: Основи філософської герменевтики. – С. 270.
- ⁵ Радянські свята і обряди в комуністичному вихованні... – С. 212.
- ⁶ Луначарский А. Культура, быт и религия // Антирелигиозник. – 1927. – №4 (апрель). – С. 5.
- ⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 749. – Арк. 101.

- ⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 748. – Арк. 42.
- ⁹ Там само. – Арк. 56-58.
- ¹⁰ Там само. – Спр. 749. – Арк. 99.
- ¹¹ Там само. – Спр. 748. – Арк. 160;
Державний архів Житомирської області (ДАЖО). – Ф.П. 5. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 199 зв.
- ¹² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1772. – Арк. 23.
- ¹³ Сушко В. А. Поховальна обрядовість українців Слобожанщини XIX-XXI ст.: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук; спец. 07.00.05. – етнологія. – К., 2007. –20 с.
- ¹⁴ Там само.
- ¹⁵ Стасюк О. О. Деформація традиційної культури українців в кінці 20-х - на початку 30-х років XX ст.: Автореф. Дис., на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук; спец.: 07. 00. 05 – етнологія. – К., 2007.– С.16.
- ¹⁶ Сушко В.А. Поховальна обрядовість українців Слобожанщини XIX-XXI ст.. – К., 2007.
- ¹⁷ Арьес Ф. Человек перед лицом смерти... – С. 455.
- ¹⁸ Радянські свята і обряди в комуністичному вихованні... – С. 224.
- ¹⁹ Кривохатський М. За новий безрелігійний побут у колгоспах. – Х.: Пролетар, 1931. – С. 42-43, 44.
- ²⁰ Церковь наступает. – М.: Изд-во «Безбожников», 1928. – С. 2.
- ²¹ Сталь. Почин зроблено / Сталь // Безвірник. – 1929. – № 9 (травень). – С. 44.
- ²² Радянські свята і обряди в комуністичному вихованні... – С.105-107.
- ²³ Там само.
- ²⁴ Щербаков В. Релігійне життя сучасного села. Релігійна й революційно-громадська обрядовість // Безвірник. – 1928. – №8-9 (серпень-вересень). – С. 59.
- ²⁵ Там само.
- ²⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 768. – Арк. 15.
- ²⁷ Наруга над померлими безвірниками // Безвірник. – 1928. – № 11 (жовтень). – С. 30.
- ²⁸ Там само.
- ²⁹ Ігнатюк Дм. До характеристики релігійних рухів на Україні // Безвірник. – 1928. – № 2(лютий). – С. 69.
- ³⁰ Щербаков В. Релігійне життя сучасного села // Безвірник. – 1928. – № 8-9 (серпень-вересень). – С. 60.
- ³¹ Лященко М. Новий побут перемагає // Безвірник. – 1929. – №9 (травень). – С. 44.

- ³² Попович М. В. Нарис історії культури України. – К., 1998. – С. 655–714.
- ³³ Під безвірницький прожектор. Саботажники антирелігійного фронту (М. Калманович) // Безвірник. – 1929. – № 8 (квітень). – С. 24.
- ³⁴ Під безвірницький прожектор. Головотяпи на антирелігійному фронті // Безвірник. – 1929. – №11-12 (червень). – С. 62.
- ³⁵ Там само.
- ³⁶ Радянські свята і обряди в комуністичному вихованні... – С. 223.
- ³⁷ Скільки коштує піп // Безвірник. – 1929. – № 9 (травень). – С. 34.
- ³⁸ Скільки коштує піп та церква // Безвірник. – 1929. – № 6 (березень). – С. 40.
- ³⁹ Під безвірницький прожектор. Головотяпи на антирелігійному фронті // Безвірник. – 1929. – №11-12 (червень). – С. 62.
- ⁴⁰ Там само.
- ⁴¹ Недооцінка антирелігійної пропаганди нашими організаціями // Безвірник. – 1929. – № 7 (квітень). – С. 36-37.
- ⁴² Арьес Ф. Человек перед лицом смерти... – С. 440.
- ⁴³ Кривохатський М. За новий безрелігійний побут у колгоспах. – С. 42-43, 44.
- ⁴⁴ Щербаков В. Релігійне життя сучасного села... – С. 60.
- ⁴⁵ Радянські свята і обряди в комуністичному вихованні... – С. 219.